

Kulutustutkimus ja kotitaloudet

Mika Pantzar

Kysymys kulutuksesta on lähes aina ollut taloustieteen ytimessä. Lukuisat nobelistit ovat ottaneet kulutuksen tutkimuskohteekseen. Esimerkkeinä voidaan mainita köyhyystutkimuksen klassikko Amartya Sen (nobelisti 1998), epätäydellistä informaatiota ja laatuongelmia valottanut George Akerlof (2001), kotitalouden tuotantoteorian kehittäjä Gary Becker (1992), ekonometrisen kysyntäteorian kehittäjä Richard Stone (1984) ja Trygve Haavelmo (1989), elinkaarikulutuksen tutkija Franco Modigliani (1985) ja paljastettujen preferenssien teorian isä Paul Samuelson (1970). Myös George Stiglerin (1982) ja Milton Friedmanin (1974) töissä on näkynyt kiinnostus yksityisen kulutukseen. Laaja-alaisista ja taloustieteen perusoletuksia ennakkoluulottomasti ravistelevista nobelisteista mainittakoon myös psykologian kentältä virikkeitä ammentaneet Herbert A. Simon (1978), Daniel Kahneman (2002) ja Richard Thaler (2017).

Suomessa kulutustutkimuksen historia on yli sadan vuoden ikäinen. Alkuvaiheessa kiinnostus kohdistui lähinnä teollisuustyöväestön asuin- ja elinolosuhteisiin (Vennola 1909). Ensimmäinen koko väestöä koskeva kulutustilasto, kotitaloustiedustelu, julkaistiin vuonna 1966. Kulutustilastojen tarve hallinnossa on liittynyt sekä sosiaaliturvan mitoitukseen että kansantalouden tilinpidon tarpeisiin (Ahlqvist 2010).

Myös suomalaisessa taloustieteessä kotitalouksien kulutuksella on ollut tärkeä roolinsa sekä makro- että mikrotutkimuksessa. Yliopistojen kansantaloustieteen laitosten ohella erityisesti Elinkeinoelämän tutkimuslaitos, Alkon tutkimuslaitos sekä Posti- ja lennätinlaitoksen liiketaloudellinen tutkimuslaitos ovat olleet eturintamassa, kun kansainvälisen mallin mukaan alettiin esimerkiksi estimoida kulutusmenojärjestelmiä tai laatia kooltaan vaihtelevien kotitalouksien vertailua mahdollistavia ekvivalenssiskaaloja. Myös aikasarja-ana-

lyysi ja indeksit olivat vilkkaan akateemisen tutkimuksen kohteena jo 1960-luvulta alkaen. Tyypillisesti näissä tutkimuksissa yhdistyi ekonometria, tilastotiede ja laajat kulutusaineistot.

Suomalaisessa talouspoliittisessa keskustelussa yksityinen kulutus oli varsin pienessä roolissa aina 1990-luvun lamaan asti. Näin voisi päätellä *Kansantaloudellisessa aikakauskirjassa* julkaistuista valtiovarainministerien budjettipuheista (Heinonen ym. 1997). Tämä painotus johtunee siitä, että sodan jälkeinen säännöstelytalous purettiin Suomessa vasta 1980-luvun lopulla, kun esimerkiksi raha-, tele- ja energiemarkkinoiden kilpailua vapautettiin. Samaan aikaan lopetettiin Elinkeinohallituksen ja Licenssiviraston kaltaisia sääätelyinstituutteja. Konkreettisesti tämä näkyi vaikkapa siinä, että omenien tuonti sallittiin läpi vuoden eikä hinnanmuutoksia tarvinnut enää vahvistaa valtiollisessa Elinkeinohallituksessa. Kesällä 1988 *Kauppalehti* julistikin Suomen siirtyneen vihdoin markkinatalouteen. Tarjonnan taloudesta oli siirrytty markkinakysynnän aikaan.

Viime vuosina taloustieteellistä kulutustutkimusta on tehty Suomessa vähemmän kuin aikaisemmin. Esimerkiksi vuonna 1990 perustetussa Kuluttajatutkimuskeskuksessa tarkasteltuun ovat päässeet lähinnä vähittäiskaupan kilpailu ja erityisesti elintarvikkeiden hinnoittelu. Kuluttajatutkimuskeskuksen toinen poliittisesti keskeinen haara on ollut tarkastella velkaantuneisuutta ja pienituloisten minimitoimeentuloa.

1990-luvun alussa Suomessa oli 50 000 kotitaloutta ylitsepääsemättömien velkaongelmien edessä, 100 000 kotitaloutta oli joutunut lainojen uudelleenjärjestelyihin ja lähes 700 000 ihmistä oli ajautunut normaalien työmarkkinoiden ulkopuolelle. Tässä tilanteessa esimerkiksi valtiovarainministeri Iiro Viinaseen puheissa

kansalaisten kulutusmahdollisuudet saivat aivan uutta painoa sekä mikrotalouden että makrotalouden näkökulmasta. Myös Kuluttajatutkimuskeskus otti keskeiseksi teemakseen kuluttajien velkaantuneisuuden.

Tässä aikakauskirjassa Anna-Riitta Lehtinen ja Kristiina Aalto kuvaavat sitä, kuinka muun muassa sosiaaliturvan mitoitukseen tarvittavia viitebudjetteja laaditaan nykyään kuluttajalähtöisesti (Lehtinen ja Aalto 2019). Teoreettisena viitekehystenä hyödynnetään Amartya Senin toimintamahdollisuuksien teoriaa (*capability theory*): Hyödykkeet ovat arvokkaita, koska niillä on erilaisia toimintoja mahdollistavia ominaisuuksia (Sen 1985).

Minimitoimeentulon määrittely oli George Stiglerin (1954) mukaan keskeinen syy siihen, että taloustieteellinen kulutustutkimus sai alkunsa 1790-luvun Englannissa. Tällöin laadittiin ensimmäiset empiiriset selvitykset yksityis- ja perhetalouksien kulutuksesta. Selvitysten yhtenä tavoitteena oli arvioida, minkä suuruisen olisi palkkatyöläisen optimaalisen työpäivän takaava minimipalkka. Viljan kallistuminen oli aiheuttanut levottomuuksia työväestön keskuudessa, minkä vuoksi kiinnostuttiin alikulutuksen ongelmista. Brittitutkijat keskustelivat minimipalkan määrittämisestä levottomuuksien ja nälän ehkäisemiseksi samaan aikaan, kun Ranskan vallankumouksen alkuvaiheessa pariisilaisnaisten kerrottiin marssivan tuhatmäärin kohti Versailles'ta vaatimaan kohtuuhintaista ruokaa.

Viime vuosina erityisesti Thomas Piketty (2014) on nostanut taloustieteilijöiden tarkasteluun varallisuuden, velkojen, tulojen ja kulutuksen jakauman kysymykset. Ilja Kavonius omassa artikkelissaan vastaa Pikettyn haasteeseen yhdistämällä funktionaalisen tulonjaon tarkastelun ja kotitalouksien tulonjakoon (Ka-

vonius 2019). Kavoniuksen mukaan viimeisen 20 vuoden aikana Pikettyyn huoli pääomatulojen kasvusta ei ole ainakaan Suomessa toteutunut, vaikka varallisuuserot ovatkin kasvaneet. Tämä johtuu pääoman tuottoasteen alentumisesta ja pitkälti korkotason alhaisuudesta.

Veli-Matti Törmälehdon analyysi täydentää ja tarkentaa Kavoniuksen tuloksia (Törmälehto 2019). Varallisuuserot ovat Suomessa kehittyneet viime vuosikymmeninä lähes samalla tavalla kuin tulo- ja kulutuserot. 1990-luvulta aina finanssikriisiin asti tulo-, kulutus-, ja varallisuuserot kasvoivat samansuuntaisesti. Finanssikriisin jälkeisenä aikana tulo- ja kulutuserot eivät ole kasvaneet, kun taas varallisuuserot ovat. Ilja Kavonius tulkitsee omassa artikkelissaan tämän johtuvan pääoman tuottoasteen heikentymisestä.

Kavoniuksen ja Törmälehdon artikkelit kertovat tilastotuotannon oleellisen piirteen. Tilastoja ei vain kerätä vaan ne tuotetaan. Valintoja on tehtävä esimerkiksi mikro- ja makroaineistojen tai otospohjaisen kyselytutkimuksen ja rekisteridatan välillä. Erityisesti varallisuustilastot sisältävät paljon mittaamiseen liittyvää epävarmuutta. Törmälehto esimerkiksi esittää kaksi tulkintaa varakkaimman prosentin osuudesta kokonaisvarallisuudesta. Ilman korjauseriä se on 14,2 prosenttia ja korjauserien (mm. kansantalouden tilinpidon tietojen avulla) päädytään kolme prosenttiyksikköä suurempaan lukuun.

Kansantalouden tilinpito erilaisine osatileineen tarjoaa kaikista ongelmistaan huolimatta melko toimivan lähtökohdan poliittisesti relevanttiin tietoon ja myös kansainvälisiin vertailuihin. Tulevaisuudessa vertailuja vaikeuttaa se, että yhä enemmän varsinkin kehittyvissä talouksissa saatetaan siirtyä kryptovaluuttoihin, jotka eivät välttämättä enää ole ”yleisra-

haa” vaan voivat olla vain tiettyihin tarkoituksiin kehitettyjä ”erityisrahaa”. Tilastointia vaikeuttaa myös se, että lohkoketjuteknologian myötä rahan jäljittäminen vaikkapa verottajan tarkoituksiin muuttuu lähes mahdottomaksi. Sanna Vellavan artikkeli kertoo siitä, kuinka kryptovaluutoista puhuttaessa palataan taloustieteen klassiseen kysymykseen rahan olemuksesta (Vellava 2019). Kryptoaktivistien (”kryptoporvarien”) haastatteluista käy ilmi, kuinka vaikkapa Bitcoinin alkuvaiheessa kysymys oli pitkälti valtiokriittisyydestä ja halusta kritisoida globaalien talouden logiikkaa ja keskuspankkeja. Tärkeäksi koettiin myös kryptovaluuttojen pienet transaktiokustannukset esimerkiksi siirrettäessä valuuttaa kahden maan välillä. Viime vuosina kryptovaluuttakeskustelua ovat hallinneet spekulatiiviset elementit ja myös ketjukirjeen kaltaiset huijaukset esimerkiksi uusien kolikkoantien myötä. Ehkä vähän yllättäen tuhansien uusien kryptovaluuttojen maailmassa juuri Bitcoinista on tullut eräänlainen turvallinen varantovaluutta esimerkiksi Venezuelan kaltaisissa diktatuurimaissa.

Kulutustutkimus on muuttumassa oleellisesti uusien aineistojen, aihemallinnuksen ja neurolaskennan kaltaisten menetelmien myötä. Uudenlaiset massiivisen isot aineistot voivat koostua vaikkapa kuvista tai keskustelupalstojen teksteistä (*unstructured data*). Kvalitatiivisen ja kvantitatiivisen tutkimuksen ero on menettämässä merkitystään monimuotoisen datan ja laskennallinen yhteiskuntatieteen kehityksessä. Hyvä esimerkki uudenlaisesta tutkimuksesta on Veikko Isotalon, Salla-Maaria Laakso- sen, Essi Pöyryn ja Piia Jallinojan artikkeli sosiaalisen median ennustekyvystä kaupan myynnissä. He vertaavat sosiaalisen median aineistoja S-ryhmän myyntitietoihin. Kansainvälisessä kirjallisuudessa tällaista tutkimusta ei

ole aikaisemmin tehty. Muilla toimialoilla sosiaalisen median dataa on toki käytetty esimerkiksi pörssikurssien tai työllisyyden ennakointiin. Tällaisen tutkimuksen läpivieminen vaatii uudenlaista työnjakoa yli akateemisten paradigmojen ja myös keskinäistä luottamusta elinkeinoelämän toimijoiden ja tutkijoiden välillä. Suomi tarjoaa tällaiseen tutkimukseen erinomaisen ympäristön.

Kaupan tutkimus on ollut taloustieteellisen kulutustutkimuksen yksi valtavirtoja. Googlen, Amazonin ja Facebookin myötä datasta on tullut maailman tuottavinta kauppatavaraa, ja on ennakoitavissa, että taloustieteessä esimerkiksi datan välitystä aletaan tutkia paljon runsaammin kuin nykyään. Tämä tutkimustraditio on vasta aluillaan. Heli Kosken artikkeli kertoo datanvälittäjien vaikutuksesta vertikaaliseen kilpailuun, kaupan ja toimittavan teollisuuden väliseen suhteeseen. Kahden suuren keskusliikkeen lähestyminen kilpailuviranomaisia ja päätös datanvälittäjän (Nielsen) poistamiseksi johti Kosken ekonometrisen analyysin mukaan selkeästi kilpailullisia markkinoita korkeampiin ruoan hintaan. Tämä merkitsi vähintään noin puolen miljardin lisälaskua kuluttajille seuraavan puolentoista vuoden ajanjaksolla. □

Kirjallisuus

- Ahlqvist, K. (2010), *Kulutus, tieto, hallinta: Kulutuksen tilastoinnin muutokset 1900-luvun Suomessa* Tilastokeskus, Tutkimuksia 252.
- Heinonen, V., Mykkänen, J., Pantzar, M. ja Roponen, S. (1997), ”Taloudellinen ajattelu ja kansantalouden tilinpito: Tekstianalyttinen tutkimus valtiovarainministeriöiden budjettipuheista 1974–1994”, *Kansantaloudellinen Aikakauskirja* 93: 32–47.
- Isotalo, V., Laaksonen, S., Pöyry, E. ja Jallinoja, P. (2019), ”Sosiaalisen median ennustekyky kaupan myynnissä – esimerkkinä veganiosmi ja vegaaniset ruoat”, *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 115: 91–112.
- Kavonius, I. (2019), ”Varallisuus tuloerojen taustalla – analyysi varallisuuden ja tulojaon välisestä yhteydestä vuosina 1995–2016”, *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 115: 24–40.
- Koski, H. (2019), ”Datamarkkinat voivat paljastaa liikaa – Onko kilpailupolitiikasta keppihevoseksi lopputuote-markkinoilla”, *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 115: 80–90.
- Lehtinen, A.-R. ja Aalto, K. (2019), ”Kohtuullisen minimin viitebudjettilaskelmien laadinta ja käyttö”, *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 115: 11–23.
- Piketty, T. (2014), *Capital in the Twenty-First Century*, Harvard University Press.
- Sen, A. (1985), *Commodities and capabilities*, North-Holland.
- Stigler, G. (1954), ”The Early History of Empirical Studies of Consumer Behavior”, *The Journal of Political Economy* 62: 95–113.
- Törmälehto, V.-M. (2019), ”Tulo-, kulutus- ja varallisuuseroista Suomessa”, *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 115: 41–65.
- Vellava, S. (2019), ”Osta paikkasi tulevaisuudesta! Kryptovaluutta-aktivistit rahamarkkinoilla”, *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 115: 66–79.
- Vennola, J. (1909), ”Talousbudjetti-tutkimuksesta”, *Yhteiskuntataloudellinen Aikakauskirja* 5: 252–258.